

Fernand Braudel: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában

Fordította R. Szilágyi Éva. Az eredetivel egybevetette és szerkesztette ifj. Benda Kálmán. 3 kötet.

Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó, Budapest, 1996, 1465 l.

Az 1985-ben elhunyt Fernand Braudel neve nem ismeretlen a történelem iránt érdeklődő magyar olvasó számára. A világszerte ismert francia történetírói iskola, az Annales-kör elmúlt fél évszázadának egyik kiemelkedő képviselője volt. Művei ma is olvasottak, s aligha van olyan egyetemi történeti katedra, ahol történetiszemléletéről ne esett volna szó. Monumentális művei közül magyar nyelven először az *Az anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század* című „trilógiájának” első kötete, *A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen* jelent meg (1985). Kár, hogy a második és a harmadik kötet magyar kiadónál azóta sem látott napvilágot. Pedig a szerző mondani-valója csak a mű teljes ismeretében érthető igazán.

Némi kárpótlást nyújt viszont, hogy a múlt esztendőitől a történelem iránt érdeklődő szélesebb olvasótábor is kezébe veheti Braudel első nagy művét, *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. A vaskos munkát Marc Bloch és Lucien Febvre Annales-körének első korszakában, annak gyümölcseként az 1930–40-es években írta szerzője, s 1949-ben jelent meg először. Az elsőt több, a kritikai észrevételeket is figyelembe vevő kiadás követte. A magyar fordítás a legújabb, 1990-es kiadás alapján készült kiváló színvonalon. A fordító és a szerkesztő munkáját dicséri, hogy a braudeli kifejezések és olykor bonyolult megfogalmazások helyesen kerültek át a magyar nyelvbe.

A Földközi-tenger és a mediterrán világ... Braudel legtöbbet idézett és legelismerettebb, immáron klasszikus alkotásává vált, annak ellenére, hogy *Az anyagi kultúra* és a kevésbé emlegetett, de nagy intellek-

tuális technikával megalkotott *Identité de la France* sem szokványos történetírói erényeket örökített meg. Ez természetesen nem a szakma igazságtalan ítéletéből adódott, hanem abból, hogy *A Földközi-tenger...* egy új történetiszemlélet első nagy, bár több tekintetben később korrekciót igénylő összefoglalása.

A világhírnevet hozó vaskos kötetekben már egyértelműen kifejezésre jut a szerző törekvése a „globális” történetírásra, a XVI. századi Mediterráneumnak a maga teljességében való megragadására. A globalitás Braudelnél több dimenzió együttese. Egyrészt a történetírásba integrált olyan tudományágakat (Vidal de la Blanche, emberföldrajzát, az Annales alapítóinak új gazdaság-, társadalom- és mentalitástörténeti megközelítését, stb.), amelyek segítségével a múlt átfogóbban ragadható meg, másrészt a történeti idő új, egymással együtt élő síkjainak felfedezésével eddig nem észlelt folyamatokat ragadott meg. Napjainkban mindez már nem hangzik különösen a szakma művelői számára, az 1940–50-es években azonban merőben újak, szokatlanak, meglepőnek számítottak.

A legnagyobb hatást — elismerést, de kritikát is — a történeti időtartamokról vallott koncepció váltott ki. Braudel már a mű előszavában, 1946-ban megfogalmazta, hogy írásának célja a történelem különböző időinek és azok kölcsönhatásának megragadása. A történelem nemcsak „pillanatnyi” események egymásutánja, hanem több, az események történeténél hosszabb időtartamú síkok együttese is. A múlt átható, meghatározó folyamatait csak a „hosszú időtartammal” (longue durée) értelmezhetjük. A harmadik

kötet végszavában írja: „A történelem... olyan, mint egy többszólamú kórus, természetesen azzal a hátránnyal, hogy a szólamok gyakran elnyomják egymást. Gyakorta az egyik, mint valami szóló, magasan kiemelkedik, és a kísérő hangokat a háttérbe utasítja.” (1313. old.) Braudel felfogásában különböző, egymásra rétegződő történelem — később „strukturális történelemnek” is nevezik — létezik, melynek együttese adja a globális történelmet. Előszavában bevallja, hogy világlátésében a Földközi-tenger szerelme volt. A Mediterráneum II. Fülöp korabeli múltjának kutatása volt történelemszemléletének bölcsője. A Mediterráneumnak azt a korszakát dolgozta fel, amikor a térség — az ókor és a középkor — után az utolsó nagy korszakát élte.

A mű három kötete három, egymásra rétegződő történelmi síkban vizsgálja a mediterrán világot. Az első kötet az első idősíkot, a szinte „mozdulatlan történelmet”, az ember és a környezet kapcsolatának történetét tárgyalja. Ebből a kapcsolatból olyan viszonyok, kultúrák, magatartásformák születtek, amelyek „túléltek” a történelmi korszakokat és határt szabtak a történelmi változásoknak. A kötet így kénytelen időben mindkét irányban túllépni II. Fülöp korát. A Mediterráneumot tengerek és szárazföldek együttesének írja le: a tenger elválaszthatatlan a szárazföldi világtól, mely a partvidéken túl is folytatódik. A Földközi-tenger sorsa mindig elválaszthatatlan volt mind a Szaharától, mind pedig az északabbra fekvő Európától. Mindkettő a Földközi-tenger történetének állandó adottsága.

A térség első környezeti egységét a félszigetek alkotják, amelyek hegységekből, fennsíkokból és síkságokból állnak. A hegységek — kis térségeket és kapukat leszámítva — körbefogják a Földközi-tengert. A hegységekben már semmi sem emlékeztet a „narancsillatú” tengerparti tájakra. A hegységek „függőleges északok”, zord éghajlattal, ahol a hó nyár elejéig megmarad. A „hóvíz” a tengerparti városok üdítője volt. A Mediterráneumot szegélyező hegységek vi-

szonylag zárt világot alkottak, népességéhez lassan szívargott fel a síkság és a város civilizációja. Ugyanakkor egyfajta szabadságot élvezett, lakói kibújtak az állam és az urasági rendszer terhei alól. Autonómiájuk természetesen csak viszonylagos volt, a síkságokat utak hosszabbították meg a hegységek felé. A hegyvidékek, alacsony népsűrűségük ellenére, mely szerény eltartóképességükből adódott, népességkibocsátók voltak. Emberanyagukon keresztül a síkság és a város húzott belőlük hasznot.

A hegység ellentéte a síkság volt, magasabb népsűrűségével, termékenyebb talajával, városaival, kereskedelmével, útjaival, csatornáival, stb. a gazdagságot fejezte ki. Ugyanakkor a mocsár, a malária, a járványok és magas népsűrűsége miatt az éhínség színhelye is volt. A mediterrán alföld csak öntözővízzel lehetett gazdag. A mocsár-lecsapolás, a vízrendezés és az öntözés nagy anyagi ráfordítást igényelt, mellyel a hozadék nem mindig állt arányban. A város anyagi befektetése nélkül nem volt lehetséges egy vidék kultúrtájja alakítása. Lombardia tipikus példája volt a gazdaggá vált mediterrán alföldnek: népessége már a középkorban „mesterséges tájjá” tette. A Földközi-tenger térségének alföldjein a termővé tett területeket a nagybirtok nyelte el, s így óriási társadalmi kontrasztok állandósultak hosszú évszázadokra. A mediterrán alföld és hegyvidék összetartozásának egyik legjellegzetesebb kifejezője a legelőváltó pásztorkodás volt, sokféle változattal. Kasztília történetének meghatározója a vándorló juhtenyésztés volt.

Braudel a Mediterráneum „szívének” a tengert és a tengerpartot tekintette., amelyet a római kor óta egy hatalom sem uralt kizárólagosan. Nyugati medencéjét a XVI. század második felében a spanyol birodalom, keleti medencéjét az oszmán törökök ellenőrizték. A két medence határára zajlottak a sorsdöntő csaták. A Földközi-tenger több kis tenger egymásba folyásából állt, s az élet a kis tengeren lüktetett. A hajózás a XVI. század második felében is a partmentén folyt, mert

ez volt biztonságos, s az üzleteket a parton kötötték, így ajánlatos volt közel tartózkodni.

A földrajzhoz képest a történelmi Mediterráneum szélesebb térség volt. Társadalmának tevékenysége átnyúlt az éghajlati határokon, s befolyásolta a Szahara, a Közel-Kelet és Európa történetét is. A befolyásolás természetesen fordított irányban is érvényesült. A leghosszabb határon a Szaharával érintkezett. A kapcsolat állandó eleme a tengerpartra futó karavánkereskedelem volt, mely az ókor óta létezett, s a XVI. században is lényeges szerepet játszott. Nem kevésbé volt befolyásoló az Európával való érintkezés. Európa sokfélébb volt, mint a Szahara, így az érintkezésnek is változatosabb formái éltek. A Földközi-tenger világához „több Európa” kapcsolódott. Az egyik legintenzívebb kölcsönhatás Észak-Itália és Dél-Németország, az európai gazdaság két igen jelentős régiója között jött létre. A század második felében Velence közép-európai kapcsolatai is felerősödtek. A másik legfontosabb kapcsolatrendszer Északnyugat-Európával alakult ki, s intenzitása jelentősen növekedett. Braudel szerint a XVI. század második felében a Mediterráneum és Európa egyenlege még az előbbi javára volt pozitív. A felfedezések is a Mediterráneumból indultak ki, s Latin-Amerika felépítésében a mediterrán civilizációnak óriási szerepe volt. „Az Atlanti-óceán a Földközi-tenger neveltje...” A mérleg csak a XVII. században billent el az Atlantikum javára. Az atlanti part XVI. századi fellendüléséből a XVI. században a Földközi-tenger még sokat profitált.

A történelmi-földrajzi térségek áttekin-tése után az éghajlat és a történelem viszonyának elemzése következik. Az éghajlat egysége a mindennapi élet is egységbe fogja. Mindenütt ugyanazok a földkulcstermek (búza, olajfa, szőlő, gyapjú), s mindenütt a szárazság a legfőbb csapás. Az évszakok sajátos mediterrán életritmust alakítottak ki, mely több közös vonás mellett különbözött is az európaiktól. Az éghajlati egységhez ember alkotta egység társult. A Földközi-tengert a népek kötötték össze tengeri és száraz-

földi utakkal, csomópontjaikban városokkal. A közlekedésben nem történt különös változás, csupán valamelyest nőtt a szárazföldi utak szerepe. Súlyra mérve a tengeri kereskedelem többszörösen nagyobb volt, érték alapján viszont már jóval kisebb volt a különbség. Luxuscikkek forgalmazásában a szárazföldi út nem szenvedett hátrányt. A XVI. században a tengeri és a szárazföldi szállítás egyaránt bővült, de nem azonos mértékben. Érték alapján a szárazföldi kereskedelem dinamikusabban bővült. A mediterrán tengereket — ahogy az óceánt is — a kis hajók (50 tonna körüliek) népesítették be. Egy nagy hajóra (több száz tonnás) kb. tíz kis hajó jutott. Az utak — tengeriek és szárazföldiek — metszéspontjaiban az ókor óta városi gazdaságok keletkeztek, melyek szerkezete változó volt. A nagyobb városok képesek voltak gazdasági funkcióik megváltoztatására, a változó gazdasági körülményekhez való alkalmazkodásra. A korábban kereskedő város Velence a XVI. században arra kényszerült, hogy iparos város is legyen. Genova pénzügyi szerepének megújításával — a latin-amerikai ezüst egyik elosztó központja lett — tartotta meg gazdagságát a XVII. századig. A városok zöme több gazdasági tevékenységnek köszönhette létét. A konjunktúra ellenére a városok zöme ugyanazokkal a gondokkal küszködött, mint az előző és az elkövetkező századokban: a szegénység inségével és a járványokkal. A legnagyobb népességű városokká az uralmi (Nápoly, Isztambul), s nem a gazdasági központok váltak. „Élősködők” voltak, az állam biztosított számukra különleges pozíciót. A várost az állandóság és a változás egyszerre jellemezte. A városi gazdaság, mint a motor, felgyorsult, kifulladt és újraindult.

A második kötet a gazdaság és a társadalom „idősíkjával”, a szekuláris és a ciklikus változásokkal foglalkozik. Az első fejezet a mediterrán gazdaság eszköztárát, lehetőségeinek határait veszi számba. A gazdaság elsősorú ellensége — a korábbi századokhoz hasonlóan — a távolság volt, vagyis a közlekedés lassúsága. A Földközi-tenger

átszelése délkör mentén egy-két hétbe, hosszúsági kör mentén két-három hónapba tellett. Ez nemcsak a kereskedelem ütemét szabta meg, hanem a politikáét is. A földrajzilag szétszóró spanyol birodalomban nem véletlenül járt minden ólomlábakon. A leggyorsabban a levél és a pénz mozgott, mely után az áru — főleg ha nagy tömegű volt — csupán kullogott. A befektetett pénz lassú megtérülése határt szabott a kapcsolatoknak. Az északnyugat-európai üzleti életbe egyedül Genova tudott hatékonyan bekapcsolódni. Nem véletlen, hogy a mediterrán világ — természetesen más nagy térség is — tele volt kis zárt tájakkal.

Braudel a Mediterráneumot kis világ-gazdaságnak nevezi, melynek külön rendje, szerkezete van, s központja négy város (Genova, Milánó, Velence, Firenze). II. Fülöp korára némi súlyponteltolódás ment végbe a XV. századhoz képest: Velence és Milánó szerepe csökkent, Genováé és Firenzéé nőtt. A Földközi-tenger nyugati medencéje fontosabb lett, mint a keleti. A Földközi-tenger térségének kis világ-gazdaságként való felfogása szolgáltatta az ötletet az 1970-es évekre a strukturális világ-gazdaság (centrum, periféria, félperiféria) koncepciójához.

A konjunktúra ellenére a térség legnagyobb, feloldhatatlan problémája a túlnépesedés volt. A XVI. század folyamán megduplázódott (kb. 30 millióról 60 millióra) a mediterrán világ népessége, s ez gabonából állandó szűkösséget okozott. Minden városi csillogás, hivalkodó gazdagság ellenére a gazdaság fundamentumát az évezredek tradíciókat hordozó mezőgazdaság képezte. Az alapvető táplálkozási forrás, a gabona termelésbővítésének korlátai a XVI. század végére előrevetítették a „XVII. század válságát”, melynek az egyik fő összetevője a szükségletek és a termelés közötti tartós feszültség volt. A XVI. századi konjunktúra, népességnövekedésével és a gazdasági ágazatok közötti aránytalan fejlődésével (a mezőgazdasági termelés milyensége nem változott) kitermelte a válság feltételeit is. A XVI. század közepi fellendülésnek a kereskede-

lem és az ipar volt a motorja, amely azonban az előállított javak értékének kb. egyötödét-egyhatodát adta csupán. A mediterrán városi ipar virágzását a vidéki háziiparral való összekapcsolódása hozta. A Verlag-rendszer rugalmas vállalkozási formának bizonyult: az ipar a kereskedőket, az ipart pedig a munkaerő követte. Az iparos a „konjunktúra nyomába eredt”.

A mediterrán gazdaság ékessége a kereskedelem és a bankügylet volt. A piacviszonyok azonban a XVI. században még csak egy kisebb szektorát alkották a gazdaságnak. A javak nagyobb hányada piacon kívül került felhasználásra. A távolsági kereskedelem konjunktúrája a nyereségre alapozódott. A kereskedelmi kapitalizmus rendkívül érzékenyen reagált a nyereség ingadozására. Történeti ismereteinkben oly sokáig élő tévhitel szemben Braudel már a negyvenes években forrásokkal támasztotta alá, hogy a XVI. századi – XVII. század eleji mediterrán kereskedelem nem hanyatlást, hanem fellendülést élt át. A bors és egyéb fűszerek kereskedelmében Velence súlya az 1560-as években még nagyobb volt, mint Lisszaboné. A Mediterráneum keleti kereskedelme csak a XVII. században szenvedett vereséget Nyugat-Európa ázsiai kereskedelmétől. Itáliának az 1620–30-as évekig pozitív a kereskedelmi mérlege. A XVI. század második felében pénzbőség érte el a Mediterráneumot. Németalföld és Spanyolország mellett az 1620-as évekig a nemesfém és a fémpénz legnagyobb elosztója Itália volt. A Fuggerek lehanyatlása után 1557–1627 között a pénzpiacon a genovaiak „százada” következett.

A XVI. századi konjunktúra a nagy birodalmaknak kedvezett. Komoly háborút már csak területi államok tudtak viselni, drága zsoldosok fogadásával és tüzéség felállításával. Az itáliai városállamok politikai virágzásának lealkonyodott, de anélkül, hogy gazdasági szerepüket még elveszítették volna. A térség sorsát — sőt részben egész Európáét — két nagyhatalom, a spanyol és a török határozta meg. Lehetőségeiknek a kör-

nyezet és a gazdaság szabott kereteket, s ezeket államapparátusaik kiépítésével törekedtek kihasználni. Erejük az anyagi javak koncentráltóságában rejtett. Terjeszkedésükkel ugyanakkor önmaguk hátrányait is kitermelték. Nagy területükön kis hatékonyságú volt az adóztatás és nehézkesen működött az államgépezet. Ezen hátrányok a XVII. században hatalmasodtak el.

A gazdasághoz és az államhoz képest a társadalmak lassabban változtak. A földbirtokon nyugvó társadalmi struktúra meglehetősen mozdulatlan volt. A nemesség nem esett áldozatul a XVI. századi fellendülésnek, tudott alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. Az alkalmazkodásban az állam és a gazdag polgárság is segítségére volt. Az utóbbi elsősorban azzal, hogy feltöltötte az arisztokrácia sorait. A polgárság súlya igen különböző volt a hatalmas térségben. Spanyolországban, néhány kis régiót leszámítva, a polgári társadalom kis szerepet játszott. A nagykereskedelemben 1492-ig a zsidók, a helyi kereskedelemben 1608-ig a kikeresztelkedett mórók voltak a meghatározók. A spanyol polgárságot a XVII. századra a nemesség „körbezárta”, lehetőségeit erősen behatárolta. Az Oszmán Birodalomban török etnikumú polgárság alig volt. A gazdasági életet görög, zsidó és örmény polgárok éltették. Ezzel szemben Itália északi fele Európa legvárosiasabb része volt. Itt a polgárságot nem szorongatta a nemesség, mint Spanyolországban. Az itáliai polgárság azonban mégis elindult az „elnemesedés” útján, s kezdte „önmagát feladni”.

A mediterrán társadalomban a legnagyobb feszültséget a szegénység szélesedése (a túlnépesedés és a javak igen egyenlőtlen megoszlása miatt) váltotta ki. Az elnyomorodás sokféle lázadás, zavargás melegágya volt. A társadalmi feszültségek „elfajzott forradalomhoz”, a banditizmus (Spanyolország, Itália) elterjedéséhez vezettek. Az állam a XVI. század második felétől belső frontot, állandó „csendes” háborút volt kénytelen indítani.

Braudel az anyagi lét mellett a kultúrát is az állandóság és a változás kettősségének

jellemzi. A mediterrán világ két nagy kultúrát, civilizációt — a kereszténységet (római, görög) és az iszlámot — foglalt magában. A két nagy civilizáció azonban önmagán belül is sokféle volt. A kereskedelem, a vallás-üldözés, a spanyol és a portugál zsidóság szétszóródása, a háborúk, a kalózkodás stb. mind olyan folyamatok, események voltak, amelyek többek között a kultúrák találkozását is elősegítették. A találkozások a két nagy kultúra szellemi és technikai vívmányainak kölcsönös cseréjével járhattak. A kölcsönös csere lassú, ellentmondásos folyamat volt. Az új növényfajták és a technikai — különösen a haditechnikai — vívmányok még terjedtek is valamennyire. A vallás terén viszont nem történt különösebb elmozdulás. Az állandóság uralmát csak az iszlám lassú balkáni terjedése és Spanyolországból való kiszorulása törte meg. A spanyol katolicizmus intoleranciája kiűzte a zsidókat és a mórokat, viszont kulturális vívmányaikat a spanyol társadalom magába építette. A mediterrán katolicizmus az északibb Európa protestantizmusával szemben is igen zárkózó volt. Délen a reformációnak nem volt táptalaja. Ugyanakkor az európai Mediterráneumnak óriási kisugárzó ereje volt Európa felé. Innét indult el hódító útjára a humanizmus, a reneszánsz és a barokk kultúra.

A második kötet a különböző időtartamú, szerkezetű konjunktúrák és dekonjunktúrák vázolásával zárul. Braudel négy, egymásba fonódó szintjét különbözteti meg a gazdasági hullámnak: az évszázadost (szekuláris), az interciklikust (Konratyev-ciklus), a néhány évest és a szezonálisat. A gazdaság szezonális és évenkénti ingadozásait a korabeli ember is észlelte és a gazdaságtörténet-írás is már régen papírra vetette. Az interciklikus és a szezonális periódusokat azonban a történetírás csak az 1930-as évektől kezdte felismerni. Braudel zárófejezetében sem kimunkált még, de a koncepció előrevetíti az *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus...* harmadik kötetét (*A világ ideje*).

A harmadik kötet idősíkjá a politika, a diplomácia és a háborúk története, vagyis a

napról-napra változó történelem, az eseménytörténet. A szerző nem degradálja, hanem megfelelő keretekbe ágyazza az eseménytörténetet. Úgy fogalmaz, hogy a történelem nem korlátozható a struktúrák és a lassú változások történetére. A viszonylag állandó feltételek, az idővel dacoló társadalmak és kultúrák, a lehetőségeket megszabó gazdaság, vagyis a mélyben munkálkodó történelem ragadja meg a múlt lényegét, de nem a teljességét. „Az események hullócsillagok ... De fényük ... megvilágítja a történelmi táj egy szegletét, néha az egészét.” Ezt nemcsak a politikatörténetre értelmezi. A történelmi földrajzban, a gazdaságban, a társadalmakban is vannak események, pillanatok, amelyek gyorsan kihunyó fények, de amelyek nélkül nem láthatjuk a történelem egészét. Braudel Henri Pirenne híres megjegyzésével él: az esemény fontos, melynek következményei vannak, távoli hatással jár és visszaverődő hullámokat vet. Az események egymásra következése összefüggést alkot, mely a korban élő ember számára döntő fontosságú.

A szerző az eseményeknek két láncolatát különbözteti meg: a gazdaságit (rövid távú konjunktúrák) és a politikait. A harmadik kötet az utóbbiakat tárja fel. Braudel áttekinthető képet fest a Földközi-tengeri hatalmi viszonyok hullámvásárlásáról, a sorsdöntő háborúkról és európai összefüggéseiről. II. Fülöp kora az itáliai háborúk győzelmet hozó lezárulásával kezdődött, amely győzelemért azonban nagy árat fizetett a spanyol birodalom: pénzügyi téren átmenetileg kimerült. A franciák feletti győzelem viszont lehetővé tette, hogy az 1560-as években felkészüljön (flottaépítés) a század közepére kialakult mediterráneumi török erőfölény megtörésére. 1566-ig Nyugat-Európában sem kerültek veszélybe a spanyol érdekek. A Habsburgok „egyetemes uralma” látszatra töretlennek tűnt. A spanyol erőgyűjtés első próbája a török feletti 1565-ös máltai győzelem volt. Az erőviszonyokon ez még nem változtatott, de a lehetőségét előrevetítette. 1566–70 között katonailag egyik fél sem lépett. Spa-

nyolországot átmenetileg a németalföldi szabadságharc kötötte le, a török birodalom pedig a magyarországi hadszíntérre koncentrált, ahol azonban Szigetvár után elakadt az expanzió. A spanyolok sem voltak szerencsésebbek: a németalföldi eseményekhez 1569-ben a granadai mórok gerillaháborúja társult.

A Földközi-tenger viszonylagos békeségét a török törte meg 1570 nyarán, Ciprus elfoglalásával. A keresztények veresége vezetett a régóta tervezett Szent Liga (Spanyolország, Velence és a pápa szövetsége) létrejöttéhez. Az erőforrások összehívása vezetett a lepantói győzelemhez (1571. október 7.). A nagy tengeri csatát Braudel jelentősnek, de nem sorsdöntőnek tekinti. 1571 után a török flottát még sikerül újjáépíteni, s 1572-ben Moreánán, 1574-ben La Golettánál és Tunisznál keresztény kudarcok következtek. Velence 1573-ban külön tárgyalásokat kezdett a törökkel, s ezzel a Szent Liga gyakorlatilag összeomlott. Spanyolország magában nem vállalkozott a visszavágásra, mert Nyugat-Európa ismét lekötötte erejét. A török sem gondolt azonban nagyobb offenzívára a Földközi-tengeren. Ő is átcsoportosította erejét: Perzsia ellen és az Indiai-óceánon remélt sikereket. Flottáját a Földközi-tengeren többé nem vetette be. Ez a tétlenség vezetett az 1590-es években a török flotta felbomlásához. Lepantó tehát más eseményekkel és a Földközi-tengeri térségen kívül bekövetkezett hatalmi változásokkal együtt volt nagy jelentőségű dátum.

A két nagyhatalom erőátcsoportosításával az 1580-as évektől a Földközi-tengerről eltűntek a nagy háborúk, a Mediterráneum „kilépett a világtörténelemből”, a színhely Nyugat-Európába tevődött át.

A monumentális munka egy külön kis kötetre való bibliográfiával zárul. A szerző hatalmas levéltári anyagot tárt fel, s minden jelentős szakirodalmi munkát felhasznált.

Papp Imre